

A nép- és törzsnévi helynevek történeti tipológiai sajátosságai*

Az 1930-as–1940-es években a MOÓR ELEMÉR (1936), KERTÉSZ MANÓ (1939) és KNEIEZSA ISTVÁN (1938, 1943–1944, 1960) munkáiban kibontakozó magyar történeti helynév-tipológiai kutatások a helynevek morfológiai felépítésének vizsgálatát kiemelkedő jelentőségű szempontként kezelték. A magyarság Kárpát-medencei jelenlétének korai szakaszára vonatkozó vizsgálatok tárgya a pusztai törzsnévből, személynévből és népnévből alakult helynevek, az *-i*, *-d* képzős nevek, illetve a *-falva*, *-háza*, *-laka* stb. utótaggal létrejött összetett helynevek voltak. Tanulmányomban e korai helynévtípusok közül kettőt emelek ki: a törzsnévi és a népnévi eredetű településneveket, s ezek tipológiai sajátosságait szándékozik összefoglalni.

1. A népnevek a helynevekben

1.1. A magyar helyneveket rendszerezve KNEIEZSA ISTVÁN a népnévi alapú településneveknek két nagy csoportját különítette el: „A népnevekből származó helynevek két főtípusra oszlanak: az egyszerű és az összetett típusokra. Az egyszerűnél is két csoportot különböztethetünk meg. Az egyik a pusztai népnevekből (*Horvát, Tót, Káloz* stb.) alakult [...]. A másik az *-i*-vel képzett csoport, mint *Németi, Csehi, Horváti, Tóti, Oroszi, Olaszi*. Ezzel szemben áll az összetett típus, mint *Németfalva, Tótfalu, Oroszfalva, Oláhtelek, Olasztelek* stb.” (1943–1944: 124).

A helynévtípus létrejöttének kronológiájáról pedig a következőket mondja. A pusztai népnévi településnevek típusa „lényegében azonos elbírálás alá esik, mint a pusztai személynévekből származó helynevek típusa” (KNEIEZSA 1943–1944: 124). Így „az ország nyugati felén a XIII. század elején már ilyen típusú nevek nem keletkeztek, keleten azonban [...] esetleg tovább is élhettek, a tatárjárás után azonban itt is kétségtelenül megszűntek.” (i. m. 128).

---

* A Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Kara fennállásának 100. évfordulója tiszteletére „Kulturális örökség és a humán tudományok innovációi a 21. században” címmel 2014. október 8–9-én megrendezett konferencia „Nyelvi örökség és interdiszciplinaritás. Közelítések a Kárpát-medence 11. századi nyelvi-etnikai kérdéséhez” című szekcióján elhangzott előadás írott változata.

A tanulmány az MTA–DE Magyar Nyelv- és Névtörténeti Kutatócsoport programja keretében készült.

A képzőmorfémával álló, etnonimára visszavezethető nevek keletkezéséről így vélekedik: „Az *-i* képzős helynévtípus csak aránylag nagyon rövid ideig volt eleven, azért korhatározó jelentősége igen nagy. Az egész országra vonatkozó kutatásaim szerint ez a típus a XII–XIII. század határán túl már nem keletkezett, viszont a XI. század közepe előtt sem kezdődhetett, mert sem a kétségtelenül a XI. század közepéig beköltözött népek (*böszörmények, kálizok, besenyők*) nevéből, sem pedig pogánykori magyar személynévekből ilyen típusú nevek nem alakultak.” (KNEI ZSA 1943–1944: 124–125). Ehhez hozzá kell tenni azt is, hogy KNEI ZSA — nem igazán megalapozottan — az *-i* helynévképző megjelenését a magyar nyelvben szláv nyelvi hatással magyarázta.

MELICH JÁNOS — KNEI ZSA megállapításainál már jóval korábban — az etnonimák magyar helynevekben való megjelenését egyenesen ősmagyar kori sajátosságnak mondta: „A honfoglalás előtt megvolt magyarnyelvi földrajzi nevekhez és földrajzi névadáskészséghez hozzá kell sorolnunk a már a honfoglalás előtt használatban volt azon népneveket is, amelyekkel a magyarok más népeket, s azokat is, amelyekkel más népek a magyarokat jelölték.” (1925–1929: 12). A helynevek alapos etimológiai, nyelvtörténeti elemzésével fő feladatának a honfoglalás kori Kárpát-medence nyelvi-etnikai képének rekonstruálását tekintette, azaz főképpen azt kívánta felderíteni, hogy a magyarság a honfoglaláskor milyen más népeiséget talált e térségben.

KNEI ZSA a helynevek segítségével a magyar szállásterületet is megrajzolta, s kutatásai eredményét térképre vetítette (1938). Végső következtetését munkája összefoglalásában olvashatjuk: „Az elmondottak alapján tehát megállapíthatjuk, hogy Magyarországon a XI. században csak két nép lakott, amely nagyobb területeken zárt tömegekben tömörült és a vidék népi jellegét is meghatározta. Ez a két nép a magyar és a szláv.” (1938: 452).

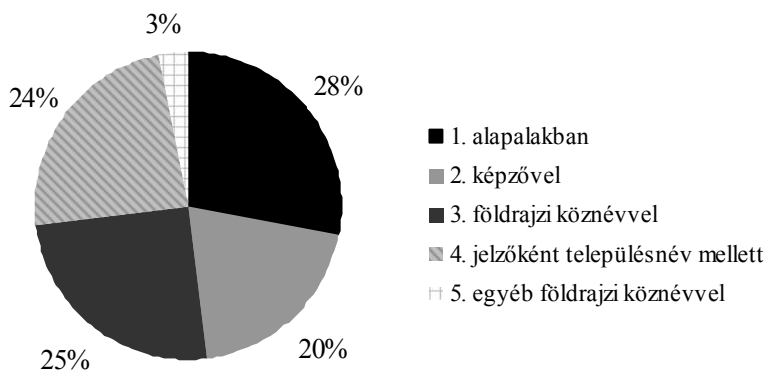
A magyar történeti helynév-tipológiában különösen nagy jelentősége lett a helynevek ún. kormeghatározó értékének. Abban, hogy ez általánosan elfogadott állásponttá válhatott a magyar helynévkutatásban, kétségtelenül nagy szerepe volt BÁRCZI GÉZA tekintélyének is, aki KNEI ZSA elveit tulajdonképpen változtatás nélkül átvette, s azt vallotta, hogy „egy-egy helynév keletkezésének korát gyakran akkor is meg tudjuk jelölni, ha régi adat nincs rá” (1958: 149). A történeti helynév-tipológia tételeit lényegében minden nyelvtörténész, névtörténész elfogadta, kisebb bírálat csak a történész KRISTÓ GYULA és kollégái részéről érte az 1970-es évek közepén (KRISTÓ–MAKK–SZEGFÜ 1973, 1974 és KRISTÓ 1976), a kritika azonban csupán az egyes névtípusok kronológiai határainak némi módosítására, megnyújtására vonatkozott. Az ezredfordulón aztán KRISTÓ GYULA KNEI ZSA eredményeinek felülvizsgálatát is megkísérelte (2000): tipológiai csoportjait lényegében elfogadta, de néhány ponton határozott kritika alá vontja módszerét. Ezek alapján megállapította, hogy „A Kárpát-medence általa [ti. a Kniezsa által] szövegesen kifejtett és térképen ábrázolt etnikai állapotai sokkal inkább a kései

(12. századi, helyenként a 13. század eleji), semmint a korai (11. század eleji) Árpád-korra érvényesek.” (2000: 10). KRISTÓ bírálatának azonban — érvelésének sok ponton meggyőző volta ellenére — egyelőre nem látszik komolyabb hatása a magyar történeti helynév-tipológiai kutatásokban.

1.2. Magam jó néhány éve foglalkozom a magyar helynévkincs két kitüntetett szerepű csoportjával: a népnévből, illetve a törzsnévből alakult helynevekkel. Munkám mostani állása szerint a népnévi helynevekkel jutottam távolabbra: a kutatás első szakaszában egybeállítottam a népnévből alakult helyneveknek a teljes ómagyar kori állományát 1526-ig bezáróan. E teljességre törekvő adattárat Adatok a népnévvél alakult régi településnevek történetéhez címmel adtam közre 2011-ben. Ebben 943 település 1354 névalakjának több ezres nagyságrendű adattárányát tettem közzé, az alábbi, a névstruktúrát középpontba állító elrendezésben: 1. a népnév alapalakban szerepel település neveként; 2. a népnév képzős alakban szerepel település neveként; 3. a népnév települést jelentő földrajzi köznévvvel szerepel település neveként; 4. a népnév jelzőként szerepel már meglévő településnév mellett; 5. a népnév nem települést jelentő földrajzi köznévvvel áll település neveként.

Ezek a csoportok az etnonimákkal létrehozott településnevek differenciáltabb vizsgálatát engedték meg mind szerkezeti, mind kronológiai, mind névföldrajzi tekintetben. A típusok az azonos funkcionális-szemantikai jegy, az etnikumra történő utalás megléte mellett a helynévalkotásban felhasznált nyelvi eszközök jellegében térnek el egymástól.

A továbbiakban az egyes névszerkezeti típusok előfordulási arányait és kronológiai sajátosságait tárgyalom.

1. ábra. Az egyes szerkezeti típusok aránya a népnévi településnevek körében

A népnevek az ómagyar korban legnagyobb arányban (28%) alapalakjukban szerepelnek településnevekben (1. típus). Az ide sorolható elnevezések egyaránt lehetnek egy- vagy kétrészesek is, hiszen adatainkból kitűnik, hogy az etnonima egyfelől minden névformáns nélkül is válhatott egyrészes településnévvé, mint pl.

Besenyő, *Lengyel* esetében, másfelől azonban ezek az eredetileg egyrészes nevek az idők során jelzői előtaggal is kiegészülhettek oly módon, hogy maguk a településnév második névrészeiben, a főtagban változatlan formában szerepelnek. Így jöttek létre az e kategóriába tartozó olyan kétrészes elnevezések, mint pl. a *Kisbesenyő* vagy a *Nagylengyel*.

E mögött a névtípus mögött számbeli jelenlétüket tekintve nem sokkal maradnak el (25%) az olyan kétrészes elnevezések, amelyekben az első névrészbéli etnonimát egy települést jelentő földrajzi köznévi követ (3. típus). Az alkalmazott településjelölő földrajzi köznevek közül leggyakrabban a *falu* ~ *falva* és a *telek* ~ *telke* (főképpen a birtokos személyjel nélküli alakjuk) fordul elő: ilyen például a *Németfalu* és az *Oláhtelek* elnevezés.

A gyakorisági sorban a harmadik helyen (24%) azok a nevek állnak, amelyekben a népnév jelzőként szerepel már meglévő településnév mellett (4. típus), ahogyan ez a *Szásznyíres* vagy a *Tóthalmás* esetében is látható.

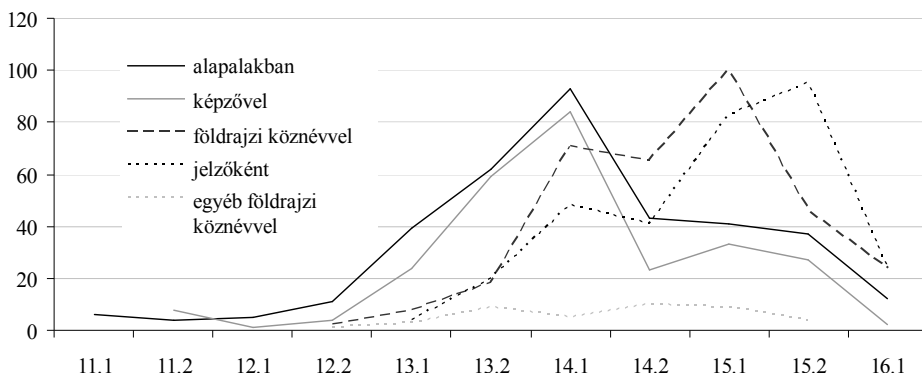
Az etnonimát tartalmazó nevek egyötöde (20%) helynévképzővel, morfológus szerkesztés útján jött létre (2. típus), mint *Csehi* és *Horváti* neve.

Az említett négy struktúrát mutató névalakoktól jócskán elmarad azoknak a településneveknek a száma (3%), amelyek előtagjában etnonima, utótagjában pedig nem települést jelentő földrajzi köznévi áll (5. típus). Ezek többnyire valamilyen természeti névből alakultak metonimikus úton településnévvé, mint pl. a *Nándortó* és a *Zsidópatak* településnevek.

A fentiekből kitűnik, hogy az adott szemantikai típuson belül a nyelvhasználók a helynevek alkotásában rendelkezésükre álló nyelvi lehetőségeket meglehetősen kiegyensúlyozottan használták fel: a metonimikus úton keletkezett (puszta népnévi), a morfológus szerkesztéssel (helynévképzéssel) és az összetétel két formájával (a népnév főtag, illetve bővítményrész a helynévben) létrehozott nevek aránya szinte megegyezik a vizsgált korban.

Az egyes típusok kronológiájában azonban jóval nagyobb eltérések mutatkoznak. Itt kell kitérni arra a nyilvánvaló problémára, hogy az egyes névadatok első írásbeli felbukkanása csak egészen kivételes esetben eshet egybe keletkezésük időpontjával. Minthogy azonban nem rendelkezünk olyan tudományos eszközökkel, amelyek segítségével minden kétséget kizáróan meg lehetne állapítani egy-egy helynév keletkezési korát, csakis az adatolásukra hagyatkozhatunk. A nevek első lejegyzésének esetlegessége azonban nyilvánvalóan minden egyes nevet érint, ezért az egyes névtípusok relatív kronológiáját nagyobb névmennyiség esetén az első előfordulások is szépen kirajzolják. (Lásd ehhez a 2. ábrát).

Az etnonimából morfológus úton, helynévképző formánssal történő névalkotási mód az ómagyar kor egész időszaka alatt hozott létre településneveket, de használatának kiemelkedő csúcsideje névadataink szerint a 13. század második fele és a 14. század első fele közötti időintervallumra esik.

2. ábra. *Az egyes szerkezeti típusok relatív kronológiája a népnévi településnevek körében*

Az ómagyar korban nincs olyan időszakasz, amikor a metonimiát ne alkalmazták volna településnevek megalkotásában, de jól látható, hogy a népnévből formáns nélkül alakult típus névegyedei a legnagyobb arányban a 14. század első felében idézhetők az oklevelekből.

Az olyan strukturális felépítésű nevek népszerűsége, amelyekben a népnévi előtagot egy települést jelentő földrajzi köznévv követi, a 14. századtól nő látványosan, s egészen a 15. század második feléig jelentős csoportként vannak jelen az etnonimákat tartalmazó településnevek sorában.

A népnévv jelzőként már meglévő településnevek mellett, új névformát alkotva igazán termékenyen csak a 15. századtól vesz részt a településnevek alkotásában.

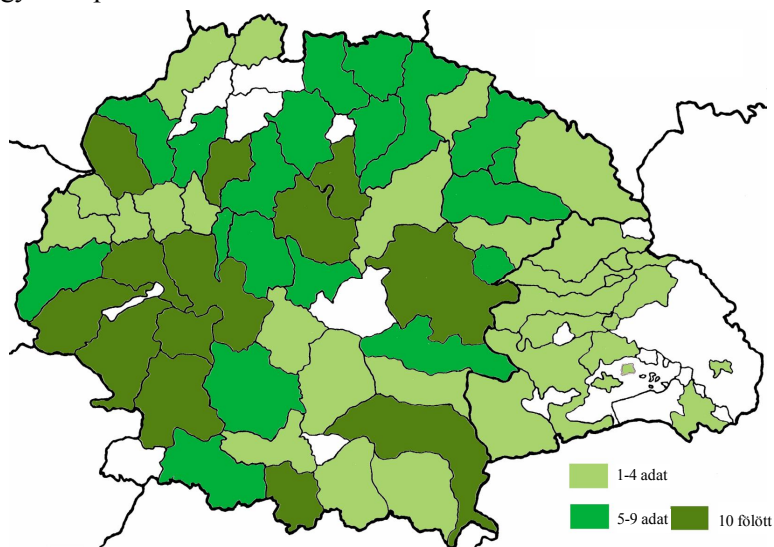
Azoknak a településneveknek a száma, amelyekben az etnonimát nem települést jelentő földrajzi köznévv követ, annyira elhanyagolható, hogy létrejöttük kronológiai jellemzőiről nem is igen lehet és érdemes általánosító megállapításokat tenni.

A fentieket összegezve megállapíthatjuk, hogy az egyes névalkotási módok közül a metonimikus és a morfológikus névalkotás korábbi, mint az összetétellel történő névalkotási forma, e tekintetben a népnévi eredetű településnevek a helynevek általános kronológiai sajátosságaitól nem különböznek lényegesen.

Etnonimák alkalmazásával a magyarság tehát már a kezdetektől hozott létre településneveket, a számuk látványosan azonban a 13. századtól kezd emelkedni. Népszerűségük csúcsát a 14. század első felében érik el. Mindebben szerepe lehet természetesen az oklevélíró gyakorlat korai hiányának és későbbi fokozatos terjedésének, de a Kárpát-medence és benne a magyarság korai történetének is. A honfoglaláskor ide érkező magyarság egyrészt helyben is talált idegen népességet, másrészt velük is érkeztek egyéb népelemek. Majd a történelem során a legkülönbözőbb okokból történt betelepülések és betelepítések is növelték a nem magyar etnikumú lakosság számát. Nem lehet továbbá figyelmen kívül hagyni azt a körülményt sem, hogy néhány évszázad alatt kialakult és — a visszatérő pusztí-

tások ellenére is — szilárddá vált a Magyar Királyság településszerkezete. Ez azt jelenti, hogy egyre kisebb számban jöttek létre új települések, így új településnevekre sem igen volt szükség. Részben mutatja ezt a görbéknek a 15. század utáni ereszkedése is. Ez a tényező pedig a helynévadásban, így a településnév-adásban is nyilvánvalóan nyomot hagyott.

A népnévből alakult településnevek névföldrajzi sajátosságait csak igen nagyvonalakban foglalom össze, s valamennyi névszerkezeti típus területi sajátosságait egy-egy térképen ábrázolom.

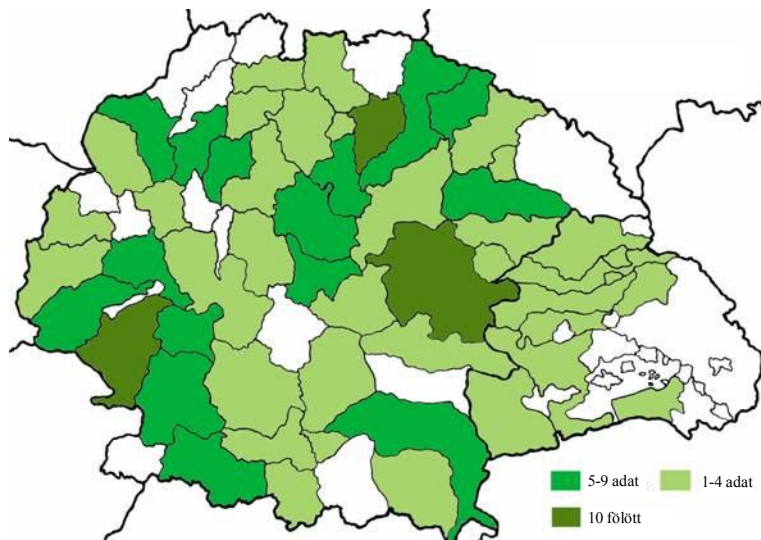
1. térkép. *A népnevet alapalkában tartalmazó településnevek névföldrajza*

Az 1. térképről azt olvashatjuk le, hogy a pusztá népnévből alakult településnevek csaknem az egész nyelvterületen képviselve vannak, de nagyobb számban és összefüggő földrajzi területet mutatva a Dunántúlon, lényegében a Balatont körül ölelve jelennek meg. Ezen kívül elszórtan, egy-egy megyében is előfordulhatnak nagyobb számban, a legkeletibb vidékeken azonban nincsenek jelen.

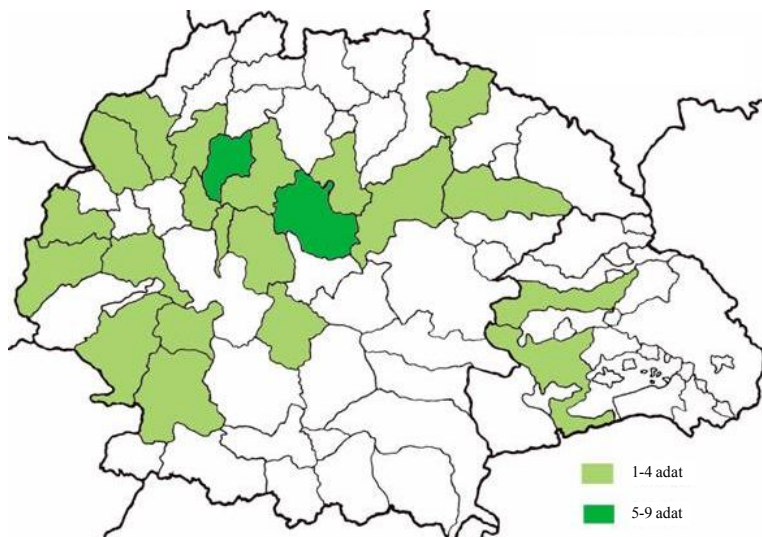
A képzett nevek között a két kiemelkedő jelentőségű helynévképző, az *-i* és a *-d* érdemel figyelmet. Helynévi adataikat térképre vetítve azt láthatjuk, hogy a helynévképző morfémák jelenléte erős szóródást mutat a Kárpát-medence területén (2. és 3. térkép).

A leggyakoribb *-i* képzőt vizsgálva feltűnő, hogy a medence keleti, középső és déli részén, illetve az északi és nyugati határánál alig-alig találunk ilyen képző-morfémát tartalmazó településnevet. A délnyugati vidék megyéiben egy összefüggő sávban, északnyugaton, egy a medence középső részéig északról délre húzódó tömbben, illetve a korban legnagyobb kiterjedésű Bihar megyében, valamint Szatmár és Temes megyében láthatunk viszonylag gyakoribb névelőfordulásokat (2. térkép).

Hasonlóan gyakori előfordulást a *-d* képzővel álló településnevek között csupán Hont és Heves vármegyékben regisztrálhatunk (3. térkép). Az említett két morfémán kívül az elhanyagolható arányban előforduló egyéb képzők (*-é, -j, -aj/-ej, -ka/-ke, -ny, -s*) hasonló vizsgálatra természetesen nem alkalmasak.

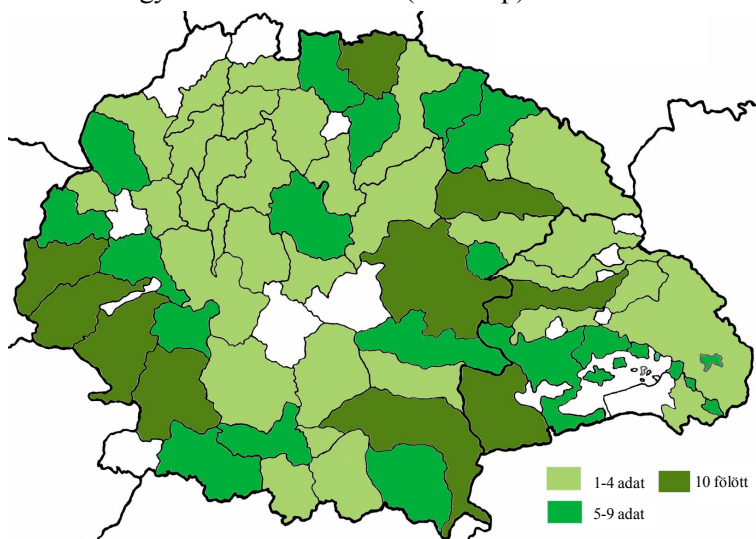
2. térkép. *A népnévből -i képzővel alakult településnevek névföldrajza*

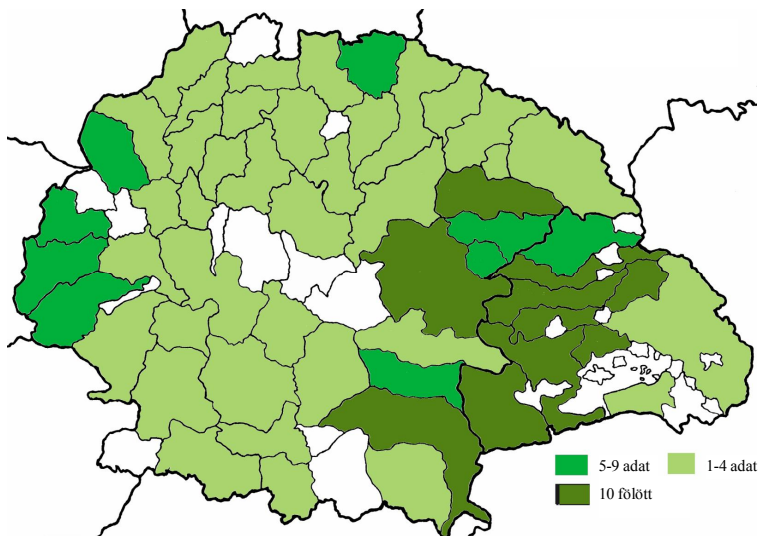
3. térkép. *A népnévből -d képzővel alakult településnevek névföldrajza*

A települést jelentő földrajzi köznevekkel összetett népnévi helynevek inkább a Kárpát-medence periferikus területein látszanak elterjedtebbnek: a délnyugati határmegyékben, valamint Bihar és Kolozs, Szatmár, illetve Temes és Hunyad vár-

megyékben vannak jelen nagyobb számban. Az ország középső részét szinte teljesen érintetlenül hagyta ez a névstruktúra (4. térkép).

4. térkép. A települést jelentő földrajzi köznévvvel összetett nevek névföldrajza

5. térkép. A népnévi jelzőt tartalmazó másodlagos településnevek névföldrajza

A jelzőként már meglévő helynevekhez kapcsolódóan népnevet tartalmazó összetett településnevek névgyedei jól kivehetően a keleti területeken mutatnak erőteljesebb tömbösödést (Temes, Hunyad, Szatmár, Bihar, Kolozs, Doboka, Torda, Küküllő vármegyében), de elszórtan a Kárpát-medence egész területén megtalálhatjuk képviselőiket (5. térkép).

A nem települést jelölő földrajzi köznevet tartalmazó kevés számú településnévnek a korabeli Magyarország területén való elhelyezkedését vizsgálva megállapítható, hogy azok a Kárpát-medencében szétszórta bukkannak fel, esetükben tehát névföldrajzi sajátosság, területi tömbösödés nem mutatható ki. E területi jellegzetességek megoszlásának okaira legfeljebb akkor tudunk majd csak rávilágítani, ha más szemantikai névtípusok (pl. személynévekből, foglalkozásnévekből stb. alakult nevek) lexikális-morfológiai típusait is hasonlóan bő adatállományok egybeállítását követően megvizsgáljuk.

1.3. A fentiekből egyértelműen megállapítható, hogy az ómagyar korban etnonima településnév alapja minden akadály nélkül, természetes módon lehetett. Igen gyakran feltett kérdés ugyanakkor, hogy e nevek mennyire tükrözhetnek tényleges etnikai jelenlétet. Fontos leszögezni, hogy nem minden népnévi alapú településnév vezethető vissza közvetlenül népnévre. KНИЕZSA a *Besenyő* településnevek kapcsán fogalmazta meg a következő gondolatot: „még abban sem lehetünk bizonyosak, vajjon minden *Besenyő*nek nevezett helység az ottlakó besenyőktől, vagy pedig csupán egy — esetleg besenyő nemzetiségű — *Besenyő* nevű birtokostól kapta nevét, mely esetben a helység lakóinak nem kellett okvetlenül besenyőknek lenniök” (1938: 439). BÁRCZI már általánosítva fogalmazza meg, hogy „sokszor az is lehetséges, hogy a népnév előbb személynévvé vált, s ebből keletkezett a földrajzi név” (1958: 129). KISS LAJOS szintén hangsúlyozza ezt a lehetőséget: „Népnemes helyneveink vizsgálatakor némi bizonytalanságot annak lehetősége okoz, hogy a népnévből előbb személynévvé válhatott, s ebből is keletkezhetett a földrajzi név.” (1996: 446).

Az effajta változás (ti. a népnév személynévvé alakulása) az ómagyar korban gyakran bekövetkezhetett. Az általam összeállított és vizsgált ómagyar kori névanyagban 39 etnonima szerepel az egyes település-elnevezésekben (RÁCZ A. 2011), amelyek a gyakoriság sorrendjében a következők: *tót, német, magyar, oláh, orosz, besenyő, szász, cseh, olasz, székely, horvát, maróc ~ marót ~ morva, lengyel, tatár, bösörmény, kun, nándor, káliz, úz, zsidó, kazár, román, várkony, jász, török, cigány, rác, bolgár, szerceseny, polyák ~ polány, komán, bajor, korontál, görög, kölpény, sváb, szerb, avar, örmény*. FEHÉRTÓI KATALIN Árpád-kori személynéveinket felsorakoztató munkájában (ÁSz.) a népnévre visszavezethető neveket áttekintve azt találtam, hogy e 39 lexéma közül 11-nek nem mutatható ki a korabeli személynévi használata.

Mindezt figyelembe véve elmondhatjuk tehát, hogy a kérdéses településnevekben az etnonimák által képviselt szemantikai tartalom többféle lehet. Kifejeződhet bennük 1. az 'adott etnikumhoz tartozó lakosok által lakott település', 2. az 'adott etnikumhoz tartozó egyén tulajdonában lévő település', 3. a 'valamilyen módon az adott etnikumhoz köthető (hasonló külső vagy belső tulajdonságok, viselet, ilyen etnikum által lakott vidékről származó stb.) személy tulajdonában lévő település' jelentéstartalom. És hogy a településnévben szereplő etnonima

konkrétan mikor és hogyan utal egy közösségre, mikor és hogyan személyre (akár köznévvvel, akár a köznévi személynévi használatával), vagy áttételesen etnikumhoz köthető valamely körülményre, azt nem is feltétlenül a nyelvész, sokkal inkább a történész feladata eldönteni. Erre a feladatra vállalkozott a történettudomány eszközeivel KRISTÓ GYULA a *Nem magyar népek a középkori Magyarországon* című munkájában (2003). Ezt a körülményt azonban sokszor még a megfelelő történeti források elemzésével sem lehet teljes bizonyossággal megállapítani. Ugyanakkor véleményem szerint az kétségtelen, hogy e lexémák végső forrása minden esetben egy az ómagyar kori nyelvhasználók által egy népcsoport megjelölésére ismert és használt népnév volt.

2. A törzsnevek megjelenése a helynevekben

2.1. A törzsnévi eredetű településnevek csoportja ugyancsak a Kárpát-medencében való letelepedés, a megyerendszer kialakulása kérdéseinek megválaszolása kapcsán került főképpen a történettudomány figyelmének középpontjába. A nyelv-tudomány e lexémacsoport tanulmányozásakor szinte kizárólag etimológiai irányultságú volt. Azoknak a kérdéseknek a vizsgálata azonban, hogy a törzsnevek miként tagozódtak be a magyar hely- és személynévrendszerbe, milyen lehetett a magyar nyelvben játszott szerepük, milyenek voltak a nyelvi sajátágaik, nincs közvetlen összefüggésben e lexémák végső eredetével. A névtani kutatások feladata pedig éppen ezeknek a kérdéseknek a megválaszolása. A törzsnevek etimológiai kérdései kapcsán annyit azért érdemes megjegyezni, hogy egy népcsoport megnevezésének (vagy megnevezéseinek) nyelvi eredete gyakran nem magyarázható az adott közösség által használt nyelvből, azaz a törzsnév eredete — ha egyáltalán biztosan megállapítható — nem utal a törzsbeliek nyelvhasználatára. Így ebből a szempontból valójában érdektelen, hogy több törzsnevünk eredetével kapcsolatban ma sincs tudományos konszenzus.

A törzsek és a törzsnevek problematikáját BENKŐ LORÁND a következőképpen foglalja össze: „A X. század közepi konsztantinoszi említésen, valamint a Kárpát-medence helynévanyagában való nagy számú (kb. 300 helységnévben) megjelenésen kívül a magyar törzsnevekről semmi egzaktan, filologikusan is megfogható dolgot nem tudunk: lényegében minden egyéb ismeretünk csak következtetés egyrészt a nomád törzsszervezetekkel való egybevetés, másrészt a nevek etimonjai alapján.” (2003: 81). A magyar törzsneveket Konstantinosz császár *De administrando imperio* című munkája nyomán ismerjük. A kazár nemzetségből való *kabarok* említése után a türkök hét törzsét sorolja fel: *Nyék, Megyer, Kürtgyarmat, Tarján, Jenő, Kér, Keszi*.

Ugyanakkor köztudott, hogy e nevek sem Anonymus, sem Kézai munkájában nem szerepelnek. Részben ennek alapján nyelvészeink közül MELICH JÁNOS fogalmazta meg először azt, hogy „a törzsnevekből lett helynevek nem keletkezhetek a X. századon túl” (1925–1929: 360). KNEI ZSA ISTVÁN részletesebb okfej-

tésében több egymással összefüggő motívumot is megemlít: „Mivel a törzsek neveit Konstantinus Porphyrogenetus 950 körül írt munkáján kívül semmiféle forrás, így a magyar források sem ismerik, joggal következtethetjük ebből, hogy a magyar ősgeszta szerkesztése idején, a XI. század végén a törzsek nevei már teljesen feledésbe merültek. Oka ennek nyilván abban rejlik, hogy maguk a törzsek már jóval korábban felbomlottak. [...] A törzsek nevét fenntartó helyneveknek tehát kétségkívül akkor kellett keletkezniök, amikor a törzsi hovatartozás még elevenen élt az emberek emlékezetében. [...] nem lehetnek későbbiek a XI. század közepénél, [...] a X. század végénél aligha lehetnek régebbiek.” (1938: 371).

Lényegében ugyanezen a véleményen volt BÁRCZI GÉZA is: „egy falu, település egy törzs nevét viseli, nyilván mert lakói az illető törzshöz tartoztak. Ezek minden valószínűség szerint még a X. századba tartozó elnevezések, de semmi esetre sem lépi születésük túl a XI. század közepét, mert az utóbbi időpontban nemcsak a törzsi szervezet volt már a múlté, de az egykori törzsi hovatartozás tudata is teljesen elhomályosult az emberekben.” (1958: 157).

Alapvetően a fenti érvelésre támaszkodva szinte minden kutató, nyelvész és történész egyaránt úgy gondolta, hogy a magyar törzsek rendszere mint katonai és politikai szervezet 950 környékén még megvolt, de egyre inkább a politikai-hatalmi átalakulás gátjává lett, és Szent István idején szinte egyik pillanatról a másikra eltűnt (vö. PAULER 1900: 98, HÓMAN 1923: 7, 17, NÉMETH 1930/1991: 186, KNEZSA 1938: 371). A törzsnévi eredetű helynevek kialakulásának kronológiájára nézve a tudományos közvélemény általában napjainkig a fenti elképzelést tekinti érvényesnek. Pedig KRISTÓ GYULA a történettudomány érveivel a felfogást már az 1970-es években határozottan bírálta, elsősorban a geszták funkcióját megvilágítva: „Elhibázott dolog az ősgeszta törzsnévlisztájának hiányából messze vezető következtetéseket levonni, egyáltalán ezt a hiányt a feudális osztálytársadalom alapján létrejött ősgesztától számon kérni, hiszen az osztályrend »nem a törzsi nómenklatúra megörökítésére, hanem éppen kiirtására törekedett« [...] Mindebből egyértelműen következik, hogy az ősgeszta önmagában nem forrás arra nézve, hogy a XI. század végén a törzsek nevei már teljesen feledésbe merültek-e. Így a téves következtetésre épült feltevés, hogy ti. a törzsi helynevek a XI. század közepén túl már nem keletkezhetek, nem tartható tovább.” (1976: 40, vö. 1970: 118, 127–128). Sőt megjegyzi még azt is, hogy „Sokat mond számunkra, hogy a XIII. század eleji Anonymus lényegesen többre emlékezett. [...] számos becses többlete a korai magyar gestákkal szemben elsősorban nem »emlékezet« dolga, hanem *szemléleté*.” (1976: 40).

KRISTÓ véleménye az általa vizsgált igen jelentős névanyag alapján az, hogy „a törzsnévi helynevek keletkezésének folyamata nem zárható le a XI. század elején vagy közepén, hanem még évszázadokon át tartott. Hol még a törzsbe tar-

tozás valóságos tudatának lecsapódásaként, hol már személynévből, névköltözéssel vagy más módon a XI. század közepén túl is keletkeztek »törzsnévi eredetű« (tulajdonképpen a törzsnévvvel alakilag egyező) helynevek.” (1976: 42, vö. még MIKESY 1973: 123).

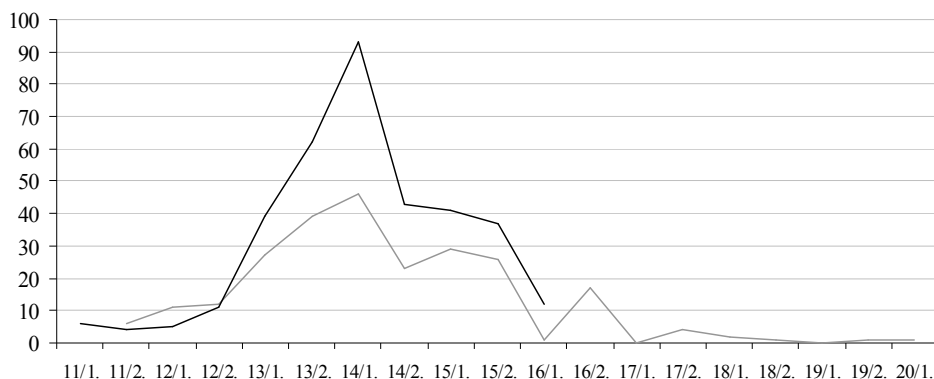
KRISTÓ történettudományi magyarázatán túl azonban a nyelvtudománynak, a névkutatásnak is megvannak az idevágó érvei. Az kétségtelen, hogy a törzsnévi alapú településnevek létrejötte akkor kezdődhetett, amikor maga a törzs szervezte, ezzel együtt az ahhoz való tartozás tudata élt a névkalkáló emberben. De vajon a társadalmi szervezet eltűnése egy varázsütésre kitorölte létezésének emlékét is az emberekből? A törzsek megnevezésének feledésbe merülési folyamatát egyetlen, a kérdéssel foglalkozó kutató sem igyekezett körüljárni, így e helynévcsoport igen erős korhatározó értéke mögé az időhatárt illetően egyetlen egy érv sem került! A névkutatás kognitív iránya nyelvlélektani és névszociológiai alapon megkísérelhet néhány érvet előhozni a törzsnevek továbbélésével kapcsolatban. Az emberi emlékezet a helynevekben él tovább, és viszont: a helynevek az emberek emlékezetét „meghosszabbítják”. Aligha lehet kérdéses, hogy a korai helynevek e típusának létrejöttét a törzshöz tartozás tudata motiválhatta ugyanúgy, mint az összes olyan helynévét, amely valamely személyt vagy személyek csoportját jelölő szóból alakult. Amikor a törzsek eltűnnek, a névhasználó emberek még feltétlenül ismerik és tovább hagyományozzák a település nevének eredetét, azaz az ilyen nevek egy idő után valójában a törzseknek állítanak nyelvi emléket, mégpedig nem szándékosan, hanem a beszélőknek a nevekhez fűződő viszonya alapján szinte azt mondhatni: automatikusan. Általánosan megfigyelhető, hogy a névadás motivációjára a névközösség tagjai ma is kíváncsiak, előszeretettel próbálják magyarázni a neveket. Ezt a jelenséget az élőnyelvi névgyűjtéseket végző kutatók nap mint nap tapasztalják. Miért gondoljuk, hogy ez ezer évvel korábban másképp lett volna? Aligha kérdéses, hogy az évezreddel ezelőtt élt emberek névkompetenciája lényegében véve ugyanúgy működött, mint ahogyan a mai embereké működik. Ezt az általános képességet nem érinti az a részletkérdés, hogy a létrejövő nevek nyelvi szerkezete korról korra némileg változik is a lényegi egyezések mellett.

A legkorábbi, és talán legismertebb etimológizáló munka Anonymus *Gesta Hungarorum*a, amelyben a magyar honfoglalás idejét kívánta saját kora politikai elitje igényeinek megfelelően leírni. Ehhez személyek és események tömegét vonultatta fel, s a hozzájuk kapcsolt személy- és helyneveket hívta segítségül mondanivalója hitelesítéséhez: nevek etimológiai magyarázatával indokolt például birtokhoz való jogot is. De ugyancsak hasonló módszert láthatunk viszont évszázadokkal később, számos, birtokper kapcsán írott oklevélben, periratban. Márpedig mindebből az következik, hogy a tudományos közvélemény által elfogadott 11. század közepi záró kronológiai határ okkal kiterjeszthető. Még a KRISTÓ által említett ritka személynévi áttételre, de még csak névköltöztetésre sem kell gon-

dolnunk az újabb, hasonló településnevek létrehozásának feltételezéséhez. A magyar helynévrendszer tagjaiként ilyen toponimák számosan léteznek, s ezek ismeretében az újabb nevek analogikusan (a meglévők mintájára) is megszülethettek. Az pedig már más kérdés, hogy ezeket a neveket azután a történettudomány hogyan és mire tudja felhasználni. Az bizonyos, hogy az eredeti elgondolásuknak megfelelően a letelepedés rekonstruálására önmagukban, mintegy nyelvi jellegük bizonyító erejénél fogva elégtelenek.

Az elméleti megközelítésen túl mindenképpen a kronológiai határ kitolása mellett szól a KRISTÓ–MAKK–SZEGFŰ szerzőhármass adattárának törzsnemekre vonatkozó része is. A témát illetően azért lehet figyelemre méltó ez a munka, mert az adott névtípus terén a teljességre törekedett. Nem az volt a céljuk, hogy egy-egy hely adatainak összességét gyűjtsék össze, csak az első előfordulást kívánták reprezentálni. Az adatok közül általam kiszűrt törzsnévi eredetű településnevek első előfordulását a következő diagram mutatja (3. ábra).

Világosan látszik, hogy ezek száma a 14. század első felében éri el a csúcspontot, s viszonylag magas előfordulási arányt mutatnak a század második felében, illetve a 15. század folyamán is. E görbe íve feltűnő hasonlóságot mutat a népnevek körében már bemutatott ún. puszta népnévből alakult településnevek kronológiájával: e két névtípust összeköti azonos, metonimikus alakulásmódjuk. A törzsnemek első helynévi előfordulásai is azt mutatják tehát, hogy nincs okunk arra, hogy ezeket a neveket különleges kronológiai értékekkel ruházzuk fel.

3. ábra. *A népnévi és a törzsnévi településnevek relatív kronológiája*
(fekete görbe jelzi a népnévi, szürke görbe a törzsnévi településneveket)

KNIEZSA ISTVÁN elsőként próbálta meg összefoglalni a törzsnévi eredetű településnevek általános jellemzőit, ismérveit az alábbiakban: „1. az ország különböző részein szétszórtan található, 2. személynévként nem fordulnak elő, 3. elterjedésük sehol sem lépi túl a többi adatok alapján igazolt magyar nyelvterület határát, 4. környezetük mindenütt jellegzetesen magyar” (1938: 371). KRISTÓ tévesnek találta, és meg is cáfolta e megállapításokat (1983). Az első ponttal

szemben azt az általános névtani igazságot hangoztatta, hogy a helynévadás szokásos törvénye szerint az azonos alakú nevek az ország területén mindig szét-szórta találhatók, hiszen ha túl sűrűn lennének egymás mellett, alapvető feladatuknak, az azonosításnak, a megkülönböztetésnek, az egyedítésnek nem tudnának eleget tenni. A második pontban foglaltakat szembeállítja a ténnyel, hogy a törzsnevek ritkán ugyan, de előfordulnak személynévként, s a nyolc törzsnévből négynek igenis ismerjük személynévi megfelelőjét, bár valóban ritkán fordulnak elő (KRISTÓ 1976: 41). A helyzetet még tovább bonyolíthatja, hogy a tulajdonnevek között elképzelhető egy olyan változási irány is, amelynek során a törzsnév előbb helynévvé válik, majd ezt követi a helynév személynévvé alakulása. BENKŐ LORÁND ezt így fogalmazta meg: „A szuffixum vagy utótag nélküli alapalakban való váltás dolgában [...] a magyar helynévkutatásban viszonylag régóta szinte dogmává merevedett, hogy e viszonylatban csak a személynévből helynévvé válás a szabályos, fordított út lényegében nincs [...]. A dogma azonban bizonyosan hibás: nyelvünkben személynévek minden ismert nyelvtörténeti időben keletkezettek helynévből szuffixum nélkül is, sőt ennek a fejlődési módnak is elég nagy volt a produktivitása. E problémának igen nagy a hordereje Árpád-kori helynévanyagunk település- és népességtörténeti vallomása szempontjából.” (1996: 11–12, illetve vö. még 1998: 44–45 is). Ilyenkor tehát a személynév törzsnévi eredete csak látszólagos, valójában helynévre vezethető vissza. Ez a kérdés csakis az egyes konkrét nevek vizsgálatával tisztázható, ha egyáltalán tisztázható minden esetben. A KNEIÉSA által említett harmadik jellemző, „a többi adatok alapján igazolt magyar nyelvterület határa” KRISTÓ szerint leginkább a XI. század második felének vonatkozásában érvényes, ebből pedig nem következik feltétlenül, hogy a X. századi törzsnévi helynevek is a magyar nyelvterületen belüliek. S végül az utolsó pontról szólva felsorolja az ellenpéldákat szláv vagy szláv–magyar vegyes lakosságú területekről: két Dráva–Száva-közi *Nyék*, egy Száva vidéki *Keszi*, egy Adriai-tenger menti *Megyer*, egy székelyföldi *Jenő* és még több más törzsnévi helyneveink jelzi szerinte a megállapítás helytelen voltát (KRISTÓ 1977: 212, vö. KRISTÓ–MAKK–SZEGFŰ 1973: 32–38).

2.2. A kronológiai sajátosságokon túl mindenképpen fontos a névtípus jellemző tipológiai jegyeit is vizsgálat alá vonni. Ehhez a népnevekhez hasonló, teljességre törekvő adatbázis ugyan nem áll a rendelkezésünkre, de azt gondolom, a jellemző tendencia megrajzolásához a FNESz. és az Adatok (KRISTÓ–MAKK–SZEGFŰ 1973, 1974) névanyaga jó alapot adhat.

2.2.1. A törzsnévi eredetű településnevek morfológiai tulajdonságai kapcsán a FNESz. ide vonható névkincsére támaszkodva megállapíthatjuk, hogy 149 egyrészes, egyes felfogások szerint törzsnévre visszavezethető helynévből mindössze 6 (4%) név végén találunk valamilyen morfémát. Két-két magyar törzsnévhez kapcsolódik a *-cs* és az *-i* képző. A *-cs* morféma szerepel a következő két névben:

1262: *Kerch* (Hernádkércs), 1247 u.: *Megerch* (Megyerics); két adatban pedig az *-i* jelenik meg: 1332–1337: *Kyry* (Németkér), 1286: *Keeri* (Szamoskér).

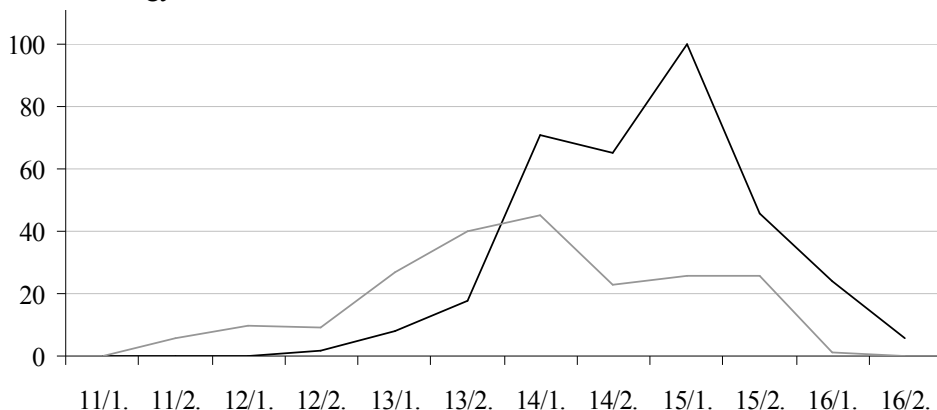
A KRISTÓ–MAKK–SZEGFŰ-féle Adatok törzsnevekre vonatkozó részében (1973: 32–42) a magyar törzsnevek között csupán 3 esetleg ide sorolható *-d*, *-i*, *-ő* morfémával ellátott alak lelhető fel: 1248: *Kezw* aliter *Kyrd*, *Kerd*; 1400: *Kerey* (37), illetve 1483: *Megerew* (33).

Ha ezeket a ritka előfordulásokat összevetjük a korábban megismert népnévi eredetű képzőmorfémával álló helynevek arányaival, akkor egyfelől igazolva látjuk, másfelől kritika alá vonhatjuk BENKŐ LORÁND véleményét, amely szerint „a legtöbb magyar nomenképzőnek nagy a nyelvszisztembeli és a kronológiai kötöttsége. [...] a magyarban — mint az óriási mennyiségű példa mutatja — népnevekhez, de még néprész- vagy törzsnevekhez sem szokott kicsinyítő képző járulni, sőt ezek földrajzi névi realizációjában is eléggé idegen az egyébként éppen a régi magyarban rendkívül termékeny *-d*.” (1977: 55). A törzsneveket illetően a kutatások mai állása szerint úgy tűnik, továbbra is igazat kell adnunk BENKŐnek, a népnevek kapcsán azonban — ahogyan az írásom első részéből kiderült — már nem tartható tovább ez a vélemény. Az etnonimához kapcsolt képzőmorfémával létrejött helynevek 20%-os aránya ugyanis igazán nem mondható elhanyagolhatónak.

2.2.2. A vizsgálatok nyomán szintén eltérő strukturális tipológiai jegyek tűnik a népnevek és a törzsnevek között a kétrészes nevek első, jelzői névrészában való előfordulásuk vagy hiányuk. Erre a jelenségre az 1930-as években már NÉMETH GYULA is felfigyelt: „A *Nyék*, *Megyer*, *Kürt* és *Gyarmat* stb. helyneveknek nincsenek olyan változatai, mint pl. *Nyékfalva*, *Megyerfalva*, *Kürtfalva*, *Gyarmatfalva*” (1930/1991: 243). Mindez azonban nem is túl meglepő akkor, ha összevetjük az általam vizsgált névkorpusz hasonló felépítésű, etnonima + települést jelentő földrajzi köznévi szerkezetű neveinek a kronológiáját ábrázoló diagramot és a törzsnévi eredetű elnevezéseink kronológiai jellemzőit mutató diagramot. Jól látszik, hogy a két névtípus legproduktívabb időszak között nagyjából egy évszázadnyi kronológiai eltérés mutatkozik. Míg a törzsnévből alakult településneveink létrejöttének csúcsidezőzaka a 14. század első fele, addig az etnonima + települést jelentő földrajzi köznévi szerkezetű nevek legtermékenyebb időszak a 15. század első fele (4. ábra). Tehát amikor ez utóbbi, összetett névszerkezet elterjedt, akkor a törzsneveknek már nem volt vagy erősen lecsökkent a névalkotásban a produktivitása.

Jelentős eltérés mutatkozik a nép- és törzsnevek helynevek előtti jelzői szerepű előfordulásában is. Amint a tanulmány első részében a népnévi eredetű helynévanyagban láthattuk, ott jelentős, 24%-kal képviselt szerkezeti csoportot alkotnak azok a településnevek, amelyekben a jelző funkcióját tölti be az etnonima. A

törzsnevek azonban egészen más képet mutatnak: a magyar törzsnevek ilyen funkcióban egyáltalán nem fordulnak elő.

4. ábra. *A népnév + települést jelentő földrajzi köznévi szerkezetű és a törzsnévi településnevek relatív kronológiája*
(fekete görbe jelzi a népnévi, szürke görbe a törzsnévi településneveket)

Mindezek alapján úgy tűnik, hogy a két névtípus között alapvető strukturális különbségnek mutatkozik egyfelől a jelzői szerepben való megjelenés: megállapíthatjuk, hogy ez a népnevek sajátossága, a törzsnevek ilyen funkciót nem töltenek be. Másfelől a helynévképző előfordulási gyakoriságát tekintve is eltérő viselkedést figyelhetünk meg a két szemantikai csoport között: míg a népnévi eredetű településnevek 20%-ában fedezhetünk fel képzőformánst, addig a törzsnévi eredetre visszavezethető településnevek névalkotásában inkább kivételesnek mondható ezeknek a nyelvi elemeknek a részvétele. Az itt tett megállapítások azonban akkor lehetnek majd szélesebb körben is értelmezhetőek, ha a törzsnévi helyneveknek egy a népnéviékhöz hasonló viszonylag teljesnek tekinthető adattára is elkészül, s ezeket más helynévtípusokkal is módunk lesz összevetni.

Irodalom

- ÁSz. = FEHÉRTÓI KATALIN 2004. *Árpád-kori személynévtár. 1000–1301.* Budapest, Akadémiai Kiadó.
- BÁRCZI GÉZA 1958. *A magyar szókincs eredete.* Második, bővített kiadás. Budapest, Tankönyvkiadó.
- BENKŐ LORÁND 1977. Magyar nyelvtörténet — magyar őstörténet. In: BARTHA ANTAL–CZEGLÉDY KÁROLY–RÓNA-TAS ANDRÁS szerk. *Magyar őstörténeti tanulmányok.* Budapest, Akadémiai Kiadó. 45–57.
- BENKŐ LORÁND 1996. Ómagyar kori helyneveink vizsgálatának néhány szempontjáról, különös tekintettel a település- és népességtörténeti kutatásokra. *Névtani Értesítő* 18: 5–14.

- BENKŐ LORÁND 1998. Anonymus „kunjainak” személynevei. In: BENKŐ LORÁND, *Név és történelem. Tanulmányok az Árpád-korról*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 40–58.
- BENKŐ LORÁND 2003. Néhány szó a magyar törzsnivekről. In: BENKŐ LORÁND, *Beszélnék a múlt nevei. Tanulmányok az Árpád-kori tulajdonnevekről*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 81–84.
- FNESZ. = KISS LAJOS 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Negyedik, bővített és javított kiadás. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- HÓMAN BÁLINT 1923. *A magyarok honfoglalása és elhelyezkedése*. A Magyar Nyelvtudomány Kézikönyve. I. kötet 7. füzet. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.
- KERTÉSZ MANÓ 1939. A magyar helynévadás történetéből. *Magyar Nyelvőr* 68: 33–39, 67–77.
- KISS LAJOS 1996. A Kárpát-medence régi helynevei. *Magyar Nyelvőr* 120: 440–450. Újraközlése: KISS LAJOS 1999. *Történeti vizsgálatok a földrajzi nevek körében*. Piliscsaba, Pázmány Péter Katolikus Egyetem. 104–116.
- KNIEZSA ISTVÁN 1938. Magyarország népei a XI.-ik században. In: SERÉDI JUSZTIANIÁN szerk. *Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia. II, 365–472.
- KNIEZSA ISTVÁN 1943–1944. Keletmagyarország helynevei. In: DEÉR JÓZSEF–GÁLDI LÁSZLÓ szerk. *Magyarok és románok I–II*. Budapest, Akadémiai Kiadó. I, 111–313.
- KNIEZSA ISTVÁN 1960. A szlovák helynévtípusok kronológiája. In: MIKESY SÁNDOR–PAIS DEZSŐ szerk. *Névtudományi vizsgálatok. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Névtudományi Konferenciája 1958*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 19–26.
- KRISTÓ GYULA 1970. Ősi epikánk és az Árpád-kori íráshagyomány. *Ethnographia* 81: 113–135.
- KRISTÓ GYULA 1976. *Szemponatok korai helyneveink történeti tipológiájához*. Acta Historica Szegediensis. Tomus LV. Szeged.
- KRISTÓ GYULA 1977. Törzsek és törzsnévi helynevek. In: BARTHA ANTAL–CZEGLÉDY KÁROLY–RÓNA-TAS ANDRÁS szerk. *Magyar őstörténeti tanulmányok*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 211–223. Újraközlése: KRISTÓ GYULA 1983. *Tanulmányok az Árpád-korról*. Budapest, Magvető Könyvkiadó. 422–442.
- KRISTÓ GYULA 1983. *Tanulmányok az Árpád-korról*. Budapest, Magvető Könyvkiadó.
- KRISTÓ GYULA 2000. Magyarország népei Szent István korában. *Századok* 134: 3–44.
- KRISTÓ GYULA 2003. *Nem magyar népek a középkori Magyarországon*. Budapest, Lucidus Kiadó.
- KRISTÓ GYULA–MAKK FERENC–SZEGFÜ LÁSZLÓ 1973, 1974. *Adatok „korai” helyneveink ismeretéhez I–II*. Acta Historica Szegediensis. Tomus XLIV., XLVIII. Szeged.

- MELICH JÁNOS 1925–1929. *A honfoglaláskori Magyarország*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- MIKESY SÁNDOR 1973. A névtudomány és a történettudomány. In: ÉRI ISTVÁN szerk. *A magyar középkor kutatóinak nagyvászsonyi találkozásán elhangzott előadások, hozzászólások. 1971. máj. 6–8.* Veszprém, Veszprém Megyei Múzeumok Igazgatósága. 123–126.
- MOÓR ELEMÉR 1936. Magyar helynévtípusok. *Népünk és nyelvünk* 8: 110–117.
- NÉMETH GYULA 1930/1991. *A honfoglaló magyarság kialakulása*. Második, bővített és átdolgozott kiadás. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- PAULER GYULA 1900. *A magyar nemzet története Szent Istvánig*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.
- RÁCZ ANITA 2007. A pszeudo-törzsnévi eredetű településnevekről. In: HOFFMANN ISTVÁN–JUHÁSZ DEZSŐ szerk. *Nyelvi identitás és a nyelv dimenziói*. Debrecen–Budapest, Nemzetközi Magyarágtudományi Társaság. 45–55.
- RÁCZ ANITA 2011. *Adatok a népnévvel alakult régi településnevek történetéhez*. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.